

Original Article

Research into Persian Translation of the Four Gospels by Yuhanna Ibn-e Yusif & Its Relationship to the *Persian Diatessaron*

Neda Heidarpour Najafabadi¹

1. Introduction

The translator of the *Persian Diatessaron* is unidentified, but Messina (the editor of the book) speculated that a certain Yuhanna may be its translator, based on a table in the margin of a manuscript. However, the information has still remained unchanged, and new resources have not been gained so far to determine its translator's name. In this article, we examine two translations by a Christian named Yuhanna (John) Ibn-e al-Qess Yusif Ibn-e Sham'un al-Ya'qubi al-Mayafareqini who translated the four *Gospels* from Syriac into Persian at least twice. His translations exhibit a significant number of thematic and linguistic similarities, particularly lexical ones, with the *Persian Diatessaron* - especially concerning those words that are exclusive to these three texts. Moreover, one of the two translations, preserved in the Bodleian Library, includes a preface that was added to the beginning of the *Diatessaron*, with some slight changes compatible with the latter text and the time of its translation. This raises a question about the relationship between the two *Gospels* translations and the *Persian Diatessaron*.

2. Literature Review

The *Persian Diatessaron* was edited and published by Messina in Rome in 1951. He wrote an introduction to the book and translated it into Italian. so far, three Persian articles have been written on the *Persian*

1. Assistant Professor, Lexicography Department, The Academy of Persian Language & Literature, Tehran, Iran; email: nheidarpour@apll.ir

 <https://orcid.org/0000-0002-3372-6831>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.238826.1371>

 Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Diatessaron; The first, written by Afshar, contains useful information about the text, its content, its manuscripts, and some historical issues related to it. The last section of the paper covers the book's special words as well as a brief comparison with an almost new Persian translation of the *Gospels* (London, 1925). The second paper, written by Rezaee Bagh Bidi, focuses on the linguistic characteristics of the text, including phonetical, grammatical, and lexical ones. In the third paper, Safari Aq-Qaleh addresses some questions about the time of the translation and the entity of its translator. The author also introduces the manuscripts and editions of the *Persian Diatessaron* and its structure. In the last section, he mentions several rare words in the text.

3. Methodology

This study uses library research methods, focusing on note-taking and making comparisons between the two *Gospels* translations and the *Persian Diatessaron*. Then, seven classic translations of the *Gospels* are considered to ensure that the shared words and phrases in the three mentioned texts are exclusive to them. In addition, these special words and phrases are searched in the Farhangyar Corpora, which illustrates their uniqueness.

4. Discussion

By studying the two *Gospels* translations, the full name and title of their translator can be identified. Additionally, based on a Persian translation of *Torah*, translated and transcribed by his brother, the names of his brother and grandfather are revealed. Then, by comparing the two *Gospels* translations, we highlight their unique words. The next discussion focuses on the time of the *Diatessaron* translation. More specifically, according to previous studies, it was probably translated at the end of the 7th or the beginning of the 8th century A.H., and it is possible that the *Persian Diatessaron* was translated after the *Gospels* translation preserved in the Bodleian Library. The latter translation has an extensive preface which was added to the beginning of the *Diatessaron*. However, in one manuscript, a person named Yahye ibn-e Evas-e Tabrizi replaced the translator's name with his own name and made only slight changes in personal information. In the last part of the article, these special, rare words in the *Gospels* translation (preserved in the Fatih Library) and the *Persian Diatessaron* are listed. Then, some alternative equivalents of these words in seven classic *Gospel* translations are mentioned.

5. Conclusion

A Christian named Yuhanna ibn-e Yusif translated the four *Gospels* from Syriac into Persian twice. There are numerous similarities between these *Gospels* translations and the *Persian Diatessaron*, leading to the hypothesis that one person may have translated them. In Addition, translating the *Persian Diatessaron* may have happened after one of the two *Gospels* translations, but confirming the hypothesis requires more resources in the future. Although some available indications are not sufficient to fully support the hypothesis, they can reinforce it when considered together. To begin with, the two *Gospels* translations share thematic similarities as well as linguistic features, particularly lexical ones. The three texts contain a large number of special words and terms which have not been used in other Persian texts, even in the classic *Gospels* translations. Secondly, the *Gospels* translation preserved in the Bodleian Library and the *Persian Diatessaron* share a preface. While it is possible that another person used it for the *Diatessaron*, there is also a strong possibility that the translator reused his previous preface for the *Diatessaron*; then he adapted

it to fit the new context. For example, he mentioned that he had traveled from Tabriz to the east of Iran. In the translation preserved in the Fatih Library, the translator noted his presence in Tabriz. Next, the hypothesis does not contradict historical evidence. According to the previous research, the *Diatessaron* was translated into Persian at the end of the 7th century or the beginning of the 8th century, and the translation preserved in the Fatih Library was completed at the end of the first quarter of the 8th century. The time of the *Gospels* translation preserved in the Bodleian Library is indefinite, but based on our hypothesis, it is probably the very text after which the *Diatessaron* was translated. It is also important to note that in the *Persian Diatessaron*, the translator stated that he had previously translated the four *Gospels* into Persian. Finally, Yuhanna is the name written in the margin of the *Diatessaron*'s manuscript. Although it is insufficient evidence, we cannot underestimate its significance. As a result, we cannot definitely assert that Yuhanna is the very indefinite translator of the *Persian Diatessaron*, yet we can put forward the hypothesis until new resources confirm or reject it in the future.

Keywords: the Persian translation of the four *Gospels*, Yuhanna ibn-e Yusif al-Ya'qubi al-Mayafareqini, the *Persian Diatessaron*, Yahya ibn-e Evas-e Tabrizi

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۱، (پیاپی ۸۹ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۵۰ تا ۷۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

تحقیق در ترجمه/اناجیل یوحنا بن یوسف و ارتباط آن با دیاتسارون فارسی

ندا حیدرپور نجف آبادی^۱

چکیده

کشیشی مسیحی به نام یوحنا بن القسّ یوسف بن شمعون الیعقوبی المیافارقینی معروف به شمس المعانی دو بار به صورت مستقل اناجیل اربعه را به فارسی ترجمه کرده که یک رونویس از هر کدام موجود است. مطالعه این دو نسخه، مقایسه آن با چند ترجمه کهن از اناجیل و دیاتسارون فارسی و جست و جو در منابع دیگر نشان می دهد که ترجمه های یوحنا بن یوسف با ترجمه دیاتسارون فارسی اشتراکات محتوایی و زبانی به ویژه لغوی بسیاری دارد و شواهد برخی واژه ها منحصر به این سه ترجمه است. افزون بر این مشابهت ها، به سبب اشتراک مقدمه یکی از این ترجمه ها با مقدمه دیاتسارون این فرضیه مطرح می شود که ارتباطی بین این سه متن هست و یوحنا بن یوسف احتمالاً همان مترجم ناشناخته دیاتسارون فارسی است که در پژوهش های پیشین تنها گمان هایی درباره او مطرح شده بود. همچنین براساس قراین موجود، ترجمه ها در زمانی نزدیک به هم انجام گرفته و مترجم اناجیل و نیز مترجم دیاتسارون مدتی در تبریز حضور داشته اند، بنابراین احتمال یکی بودن آن ها وجود دارد و این فرضیه را تا زمانی که منابعی در آینده آن را تأیید یا رد کند نمی توان نادیده گرفت.

۱. استادیار گروه فرهنگ نویسی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران. nheidarpour@apll.ir

 <https://orcid.org/0000-0002-3372-6831>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.238826.1371>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

کلیدواژه‌ها: ترجمه فارسی اناجیل (ربعه، یوحنا بن یوسف الیعقوبی المیفارقینی، دیاتسارون فارسی، یحیی بن عوض تبریزی

۱. مقدمه

مسیحیان در ادوار گسترده‌ای از تاریخ ایران جزو اقلیت‌های دینی به شمار می‌آمدند و پس از دوره اسلامی نیز ظاهراً به میزان قابل توجهی از شمار آن‌ها کاسته شد. شاید به همین دلیل ترجمه‌های بسیار کهنی از متون مسیحی و به خصوص اناجیل (ربعه برجای نمانده است. شواهد نشان می‌دهد که بسیاری از ترجمه‌های فارسی برجای مانده، از دوره‌هایی ست که از سختگیری‌ها کاسته شده و مبلغان مذهبی مسیحی توانسته‌اند آزادانه‌تر فعالیت کنند و با سکونت در سرزمین‌هایی چون ایران و هند به فراگرفتن زبان فارسی و ترجمه اناجیل بپردازند. برای مثال پادری^۱ ژرونیمو شویر^۲ در داستان مسیح یا مرآت القدس، که برگرفته از اناجیل است، به این نکته اشاره کرده که هفت‌هشت سالی را صرف آموختن زبان فارسی کرده (Xavier, 1639: 8) و مرآت القدس را به حکم جلال‌الدین اکبر شاه گورکانی (حک ۹۶۳-۱۰۱۴ ق) و به کمک عبدالستار بن قاسم لاهوری در سال ۱۶۰۲ م^۳ ترجمه کرده است (Ibid., 536). همچنین هنری مارتین، کشیش انگلیسی که در هند و مدتی در ایران اقامت داشته، عهد جدید را از اصل یونانی به فارسی ترجمه کرده است (ذاکری، ۱۳۸۲: ۵۳). او نخست در سال ۱۸۰۹ م. در هند انجیل متی را با همکاری نتنائیل ثبات ترجمه کرده است، اما چون از نتیجه راضی نبوده برای تکمیل کار خود به ایران آمده است؛ او در سال ۱۸۱۱ م. وارد شیراز شده و در سال ۱۸۱۲ م. با همکاری میرزا سیدعلی خان شیرازی عهد جدید و مزامیر را به فارسی ترجمه کرده است (سیار، ۱۳۹۴: ۳۸۸). باتوجه به اینکه این قبیل اشخاص زبان مادری‌شان فارسی نبوده، روشن است که نوشته‌های آن‌ها با نوشته‌های افراد فارسی‌زبان تفاوت‌هایی دارد و حتی برخی از ساخت‌ها و کاربردهای زبانی آن‌ها قیاسی و نامتعارف است.

یکی از کسانی که اصالتاً ایرانی نبوده، اما مدت‌ها در ایران و در شهر تبریز حضور داشته، و به مناطق دیگری از ایران سفر کرده و دست‌کم دو بار متن اناجیل (ربعه را به فارسی ترجمه کرده، شخصی مسیحی به نام یوحنا بن یوسف المیفارقینی است.

باتوجه به نسبت «میافارقینی»، خاستگاه او شهر میافارقین (در جنوب شرقی ترکیه امروزی) بوده است و بنا بر شواهدی که از آثار او و برادرش در دست است (نک. ادامه مقاله) می‌توان او را از مسیحیان یعقوبی جنوب آناتولی و شمال جزیره به شمار آورد.

سرزمین‌های واقع در غرب ایران که امروزه در محدوده ترکیه و عراق قرار دارند، از مناطقی هستند که زبان فارسی در مقاطع تاریخی گوناگونی مورد حمایت واقع شده و آثاری به این زبان در آن مناطق نوشته یا سروده شده است. درواقع پس از استقرار سلجوقیان و امرای دست‌نشانده آن‌ها در آسیای صغیر به تدریج زبان فارسی زبان رسمی آن دیار شد (ریاحی، ۱۳۶۹: ۲۳). ریاحی به خاندان‌هایی اشاره کرده است که در نواحی نزدیک ایران از ادب و فرهنگ ایران پشتیبانی می‌کردند؛ نظیر آرتقیان از ۴۹۱ ق. در دیار بکر و شعبه‌ای از آنان از ۴۹۷ ق. در ماردین و میافارقین (همان: ۳۳)، که یکی از نشانه‌های حمایت آن‌ها از زبان فارسی ترجمه‌ای‌ست از کتاب حشایش و الحیوان که پیش از سال ۵۶۰ ق. به امر البی بن تیمورتاش بن ابلاغی بن ارتق (۵۷۲-۵۴۷) به دست علی بن شریف بن الحسینی از عربی به فارسی ترجمه شده است (همان: ۳۵). همچنین در موصل و در دربار اتابکان موصل، زبان فارسی رواج داشته است و جمال‌الدین محمد بن علی بن ابومنصور اصفهانی (جمال‌الدین موصلی) وزیر زنگی بن آقسنقر از مهم‌ترین پشتیبانان این زبان در آن ناحیه بوده است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۸۹: ۷)؛ برای مثال خاقانی منظومه مشهور خود، تحفه العراقین، را به همین جمال‌الدین موصلی تقدیم کرده است (همان).

یوحنا بن یوسف المیفارقینی یک بار اناجیل (ربعه را در سال ۷۲۵ ق. در شهر تبریز در نسخه‌ای دوستونه به زبان‌های عربی و فارسی ترجمه و نیز کتابت

کرده که نسخه آن به شماره ۲۵ در کتابخانه فاتح (استانبول) محفوظ است. او ترجمه فارسی دیگری از اناجیل داشته که تاریخ تألیف آن مشخص نیست، اما در سال ۷۴۲ق. توسط شخصی به نام شمعون بن یوسف بن ابراهیم التبریزی کتابت شده و در کتابخانه بادلیان به نشانی MS. Pococke 241 محفوظ است.

افزون بر ترجمه‌های فارسی اناجیل، متن داستانی آمیخته‌ای از اناجیل موجود است که می‌توان آن را دیاتسارون نامید. «دیاتسارون» واژه‌ای یونانی به معنی «از چهار» است و اصطلاحاً به مجموعه‌ای اطلاق می‌شود که از تلفیق اناجیل اربعه (متی، مرقس، لوقا، یوحنا) به‌وجود آمده است (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۷: ۸). برای نخستین بار، طاطیانوس (متولد در حدود ۱۲۰م.) این چهار انجیل را درهم آمیخت و نام دیاتسارون را بر اثر سریانی خود نهاد که اکنون اصل آن در دست نیست. بعدها این کتاب به‌دست ابوالفرج ابن الطیب معاصر ابن‌سینا به عربی ترجمه شد (افشار، ۱۳۳۰: ۵۰۲-۵۰۳). اما قالب و ساختار دیاتسارون فارسی با آنچه از دیاتسارون طاطیانوس دانسته شده، متفاوت است و دیاتسارون فارسی را باید اثری مستقل به‌شمار آورد (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۷: ۹).

۲. بیان مسئله

نام مترجم دیاتسارون فارسی چندان مشخص نیست و مسیئنا، مصحح این اثر، با توجه به جدولی در حاشیه نسخه که نام ایوانس (= یوحنا) و لقب عزالدین در آن ذکر شده، احتمال داده است که این‌ها، نام و لقب نویسنده باشد (دیاتسارون، ۱۳۳۶: ۵) و این آگاهی همچنان در حد حدس و گمان باقی مانده است و تاکنون منابعی که به‌قطع نام مترجم را مشخص کند به‌دست نیامده است. در این گفتار، دو ترجمه اناجیل از شخصی به نام یوحنا بن یوسف بررسی شده است که مشابهت‌های محتوایی و زبانی به‌ویژه لغوی بسیاری با دیاتسارون فارسی دارد، و مقدمه یکی از آن‌ها در ابتدای دیاتسارون فارسی نیز آمده است. بنابراین این پرسش مطرح می‌شود که این ترجمه‌ها چه ارتباطی با متن دیاتسارون دارند و چه نقشی در تعیین نام مترجم آن دارند.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر پژوهشی کتابخانه‌ای و مبتنی بر مطالعه، یادداشت‌برداری و مقایسه دو ترجمه اناجیل محفوظ در کتابخانه‌های فاتح و بادلیان و سپس مقایسه آن‌ها با ترجمه دیاتسارون است. برای اطمینان از خاص بودن برخی لغات و تعبیرات مشترک این سه ترجمه، دست‌نویس‌های هفت ترجمه کهن اناجیل بررسی و یادداشت‌برداری شد. همچنین این تعبیرات در پیکره گروه فرهنگ‌نویسی فرهنگستان زبان و ادب فارسی (فرهنگیار) جست‌وجو شد.

۴. پیشینه پژوهش

متن دیاتسارون فارسی را مسیئنا در سال ۱۹۵۱م. در ژم تصحیح و چاپ کرد و ترجمه‌ای ایتالیایی از آن فراهم آورد. طبق گزارش افشار، مسیئنا پیش از آن در سال ۱۹۴۳م. کتابی درباره این متن نوشت و سپس به چاپ متن فارسی، نوشتن مقدمه‌ای بر آن و ترجمه ایتالیایی آن اهتمام ورزید (افشار، ۱۳۳۰: ۵۰۳).

به‌سبب اهمیت متن، به‌ویژه از نظر زبانی و تاریخی، سه مقاله به زبان فارسی درباره آن نگاشته شده است؛ مقاله نخست از افشار (۱۳۳۰) و دربردارنده اطلاعات سودمندی از این متن است و خواننده فارسی‌زبان را با آن آشنا می‌کند. افشار پس از بیان مقدمه‌ای درباره مفهوم لفظ دیاتسارون و اشاره به اصل سریانی و متن عربی آن، به ترجمه فارسی آن پرداخته است. درواقع این بخش دربرگیرنده مباحث مفید کتاب‌شناختی، نسخه‌شناختی و تاریخی است. نویسنده درباره محتوای متن، بخش‌های آن، و ترجمه آن در عصر مغول بحث کرده است. بخش پایانی مقاله واژه‌ها و تعبیرات خاص متن و

مقایسه بخشی از این ترجمه با ترجمه نو کتاب مقدس (۱۹۲۵ لندن) است.

مقاله دوم از رضایی باغبیدی است که موضوع اصلی آن مباحث زبانی متن است. نویسنده پس از بیان مقدمه‌ای کوتاه در تعریف دیاتسارون، نسخه آن و برخی مسائل تاریخی مرتبط بدان، به‌طور مبسوط به بیان ویژگی‌های زبانی متن، اعم از ویژگی‌های آوایی، دستوری و واژگانی آن پرداخته است. او همچنین ضمن توجه به نسخه بادلیان - که از منابع اصلی مقاله حاضر است - معتقد است نسخه یادشده و دیاتسارون اصل واحدی داشته‌اند (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۷: ۸).

مقاله سوم از صفری آق‌قلعه است که به چند پرسش درباره زمان احتمالی ترجمه اثر و هویت مترجم آن پاسخ داده است و در پایان برخی واژه‌ها و تعبیرات خاص متن را ذکر کرده است. نویسنده نخست به دلایل گسترش مسیحیت و وضع کلی آن در زمان مغول، و سپس به معرفی نسخه دیاتسارون فارسی، چاپ‌ها و ساختار کلی آن پرداخته است. او با توجه به مقدمه مترجم و مطابقت آن با قراین تاریخی، تاریخ احتمالی ترجمه را محدود به پایان سده هفتم و آغاز سده هشتم دانسته است. او همچنین حدس مسینا مینی بر آنکه نویسنده شاید عزالدین مظفر وزیر گیخاتو باشد را رد کرده است. توضیح اینکه مسینا با به‌دست آوردن نام عزالدین یوحنا از جدولی در حاشیه نسخه احتمال داده بود که این شخص باید عزالدین مظفر وزیر گیخاتو باشد که به تقلید از چینیان پول کاغذی را رواج داد (دیاتسارون، ۱۳۳۶: ۵). زرین کوب نیز این احتمال اخیر را بعید ندانسته است (زرین کوب، ۱۳۴۸: ۴۲)، اما صفری آق‌قلعه معتقد است که اولاً هیچ استدلال محکمی نمی‌توان ارائه کرد که نام‌های عزالدین و ایوانیس مربوط به گردآورنده اثر باشد و دوم اینکه گردآورنده این اثر می‌بایست آشنایی کافی با مسیحیت و انجیل داشته باشد، ولی عزالدین مظفرین محمدبن عمید، مسیحی نبوده و چنانکه در نسبش می‌بینیم پدرش محمد نام داشته است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۸۹ الف: ۴۱).

سه مقاله یادشده از نظر مباحث مقدماتی، نسخه‌شناختی، متنی و تاریخی دربردارنده مطالب مهمی است. همچنین به‌سبب خاص بودن ویژگی‌های زبانی دیاتسارون به‌ویژه لغات و تعبیرات آن، رضایی باغبیدی در مقاله‌اش منحصرأ به این ویژگی‌ها توجه داشته است و در دو مقاله دیگر هم این تعبیرات فهرست شده است. این لغات در مقاله حاضر نیز تکرار شده است.^۴ افزون‌براین، از مقاله صفری آق‌قلعه در بحث از زمان ترجمه دیاتسارون و بیان هویت مترجم بهره برده شده است. به‌سبب آنکه مقاله حاضر براساس دو ترجمه از اناجیل است که در پژوهش‌های پیشین استفاده نشده طبعاً در آن پژوهش‌ها به ارتباط ترجمه‌ها با دیاتسارون توجه نشده^۵ و فرضیه یکی بودن مترجم آن‌ها مطرح نشده است.

۵. معرفی نسخه اناجیل شماره ۲۵ کتابخانه فاتح

نسخه ترجمه اناجیل اربعه کتابخانه فاتح ۳۶۵ برگ پشت و رو دارد و چهار انجیل آن به‌ترتیب در این برگ‌ها آمده است: متی: گگ ۱ پ - ۱۰۳ پ، مرقس: گگ ۱۰۴ ر - ۱۶۷ پ، لوقا: گگ ۱۶۸ ر - ۲۸۲ پ، و یوحنا: گگ ۲۸۳ ر - ۳۶۵ پ. نسخه توسط مؤلف و به خط نسخ نسبتاً خوب و خوانا کتابت شده است. همچنین همانند نسخه‌های سریانی دوستونه است؛ در سمت راست هر برگ، ترجمه عربی اناجیل و در سمت چپ، ترجمه فارسی آن قرار دارد که هر دو ترجمه از روی متن سریانی اناجیل فراهم آمده است. این ویژگی دست‌کم از دو نظر اهمیت دارد؛ نخست آنکه چون ترجمه عربی کنار ترجمه فارسی است، در بررسی لغات و مفردات خاص یا دشوار فارسی راهگشاست. دوم آنکه مستقلاً ترجمه عربی کهنی از اناجیل را نیز در اختیار پژوهشگران می‌گذارد. با بررسی یازده^۶ ترجمه کهن عربی از اناجیل مشخص شد که این ترجمه عربی مطابق هیچ‌یک از ترجمه‌های دیگر نیست، درحالی‌که برخی نسخه‌ها درواقع رونوشت‌های متعددی از یک متن است؛ به‌عبارت دیگر احتمالاً کسی از ترجمه حاضر بهره نبرده و نسخه دیگری ظاهراً از روی آن کتابت نشده است.

۵-۱ معرفی مترجم اناجیل اربعه کتابخانه فاتح

باتوجه به قرآینی که در ادامه ذکر می‌شود، می‌توان احتمال داد که مترجم و کاتب اناجیل اربعه شماره ۲۵ کتابخانه فاتح همان مترجم دیاتسارون فارسی باشد. اگر این احتمال در آینده به یقین تبدیل شود، درواقع از این ترجمه، اطلاعاتی درباره مترجم دیاتسارون فارسی به دست می‌آید.

طبق انجامة، مترجم متن را کتابت و تصریح کرده است که او متن را از سریانی به عربی و فارسی برگردانده است. او سریانی می‌دانسته و دو ترجمه عربی و فارسی را هم‌زمان در یک اثر گنجانده است. نام او یوحنا بن القس یوسف المیفارقینی معروف به شمس المعانی بوده و ترجمه اناجیل را در سال ۷۲۵ق. در تبریز کتابت کرده است. انجامة نسخه چنین است:

نجزت الاربعة الاناجیل المقدسه بخط العبد الحقیر یوحنا بن القس یوسف المیفارقینی المعروف بشمس المعانی نقلها من السریانی الی العربی و الپارسی بخطه علی قدر طاقته برسم الربان الخیر الصالح الراهب فری یوردنان الافرنجی متعه الله بالعلم و العمل بها و رحم من یترحم علی کاتبها و قاریها و یدعی لهم بالمغفرة و لصاحبها الذی سعی فی کتبتها آمین فی شهر سنه الف و ستمائه [و] سبعة و ثلاثین من الاسکندر و فی سنه سبعمائه و خمسة و عشرين للهجرة بمدينة تبریز حماه الله تعالی (۳۶۵، ۳۶۵پ).

از منابع دیگر نیز، اطلاعاتی درباره نسب و مذهب مترجم به دست می‌آید؛ از جمله ترجمه توراتی که توسط شخصی به نام سلیمان بن القس یوسف الیعقوبی المیفارقانی از عربی به فارسی انجام گرفته و در سال ۷۴۶ق. در تبریز به خط او کتابت شده است. باتوجه به نام کاتب و مترجم این ترجمه تورات و سال ترجمه و کتابت آن می‌توان گفت که سلیمان برادر کوچک‌تر یوحنا بوده و پدرشان، یوسف، کشیشی^۷ مسیحی از فرقه یعقوبی بوده است. نسخه این تورات به شماره ۲۶ در کتابخانه فاتح محفوظ است و البته کامل نیست. کاتب و درواقع مترجم اثر در پایان هر سفر نام خود و گاه اطلاعات دیگر را ذکر کرده است؛ برای مثال در پایان سفر اول آمده است که:

«تمام و کامل شد نوشتن سفر اول از کتاب توریت و اوست سفر آفرینش، بر دست خاطی مسکین سلیمان بن قس یوسف بن شمعون المیفارقانی و او گستاخی کرد و به زفان پارسی نقل کردیش از زفان عربی» (۳۷ر).

از همین عبارات، نام جدّ این دو برادر، یعنی شمعون، نیز مشخص می‌شود.

مترجم در انجامة عربی سفر دوم نیز نام خویش را بیان کرده است و متذکر شده که اگر اشتباهی در آن دیدید آن را تصحیح کنید، زیرا او آن را بدون مسوده نقل کرده است (۷۴پ). همچنین در پایان سفر سوم به نام خویش، کتابت و ترجمه فارسی از متن عربی و همان سال ۷۴۶ق. و شهر تبریز اشاره کرده است (۱۰۷پ).

همان‌طور که گفته شد نسخه یادشده ناقص است. نسخه دیگری از ترجمه تورات به خط و ترجمه سلیمان بن یوسف به شماره ۵۱۷۸ در کتابخانه مجلس محفوظ است که در سال ۷۴۷ق. یعنی درست یک سال پس از ترجمه کتابخانه فاتح، در تبریز کتابت شده است. این نسخه تا پایان تورات را دربر دارد اما آن نیز کامل نیست. داوری درباره اینکه این نسخه - به‌خصوص باتوجه به تاریخ آن - دنباله همان نسخه فاتح باشد نیازمند بررسی‌های دقیق‌تر است و چه‌بسا مترجم بخش‌هایی را به‌طور پراکنده ترجمه کرده باشد. انجامة نسخه مجلس چنین است:

«نجزت هذه الكتب المقدسة الهیة علی يد العبد الضعیف الخاطی المسکین... و یسمی سلیمان بن القس یوسف الیعقوبی المیفارقانی و هو الذی...

نقلها من لغت لسان العربی الی لسان الفارسی...» (۱۷۱پ).

از حاشیه برگ انجامه نیز سال ۷۴۷ق. و شهر تبریز خوانده می‌شود. همچنین در پایان بخش‌های مختلف، نام کاتب، تاریخ ۷۴۷ق. و شهر تبریز ذکر شده است (۱۲۱پ، ۱۳۱پ، ۱۴۴پ).

سلیمان در مواضع متعدّد از ترجمه تورات، به حضورش در تبریز اشاره کرده است. یوحنا نیز اناجیل اربعه را در تبریز کتابت کرده است و در مقدمه دیاتسارون نیز به این نکته اشاره شده که مترجم از تبریز به جانب خراسان و مازندران و هرات و طوس و نیشابور رفته است (دیاتسارون، ۱۳۳۶: ۳) و در هر دو متن از تبریز با دعای «حمه الله...» یاد شده است. شاید بتوان گفت محل سکونت اصلی این دو برادر در ایران تبریز بوده و یوحنا از آنجا به برخی جاهای دیگر از جمله شرق ایران سفر کرده است.

قیومیان محمدی و محمدی فشارکی به این نکته توجه کرده‌اند که واژگان این ترجمه تورات برخی ویژگی‌های زبانی دیاتسارون را به یاد می‌آورد، اما نحو جملات در مقایسه با آن چندان روان و شیوا نیست (قیومیان محمدی و محمدی فشارکی، ۱۳۹۶: ۱۱۹).

افزون‌بر ترجمه تورات یادشده، از روی قرینه دیگری نیز می‌توان به یعقوبی بودن یوحنا بن یوسف پی برد و آن ترجمه دیگری از اوست. در مقدمه ترجمه اناجیل محفوظ در کتابخانه بادلیان، مترجم نام خود را به صورت یوحنا بن القسّ یوسف الیعقوبی ذکر کرده است. بنابراین با توجه به ترجمه‌های اناجیل و تورات یادشده، این نام به دست می‌آید: یوحنا بن القسّ یوسف بن شمعون الیعقوبی المیفارقینی.

همچنان که پیش‌تر گفته شد، مسینا حدس زده که شخصی به نام عزالدین یوحنا مترجم دیاتسارون بوده است (دیاتسارون، ۱۳۳۶: ۵). دو ترجمه اناجیلی که نگارنده در اختیار دارد، نام یوحنا را تأیید می‌کند، اما تنها لقبی که مترجم برای خود آورده «شمس المعانی» است. حتی اگر نویسنده لقب عزالدین هم داشته، روشن است که نمی‌توانسته است همان عزالدین مظفر بن محمد وزیر گیخاتو باشد (نک. ۴).

۵-۲. ترجمه دیگری از اناجیل توسط یوحنا بن یوسف میافارقینی

از یوحنا بن یوسف ترجمه دیگری از اناجیل چهارگانه به نشانی MS. Pococke 241 در کتابخانه بادلیان آکسفورد موجود است که گرچه با ترجمه کتابخانه فاتح تفاوت دارد، و به عبارتی باید آن را تحریر جداگانه‌ای به شمار آورد، اشتراکات لغوی فراوانی با آن دارد و بیشتر این لغات همان لغاتی است که در دیاتسارون فارسی نیز دیده می‌شود و گاه شواهدی در جای دیگری ندارد. رضایی باغبیدی درباره این نسخه معتقد است که اگرچه ترجمه جداگانه چهار انجیل است، قرائت‌هایی در آن دیده می‌شود که با متن یونانی و سریانی متفاوت، اما با این نسخه [دیاتسارون فارسی] یکسان است و معلوم می‌شود که هر دو اصل واحدی داشته‌اند (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۷: ۸). درواقع با توجه به پژوهش حاضر، می‌توان گفت این دو متن احتمالاً پدیدآورنده واحدی داشته‌اند و علاوه بر قرائت‌های یکسان، دارای ویژگی‌های زبانی مشترکی هم هستند.

نسخه در فهرست کتابخانه بادلیان چنین معرفی شده است:

قدیمی‌ترین و معروف‌ترین ترجمه فارسی اناجیل که توسط یوحنا بن القس (اسقف یا کشیش) یوسف الیعقوبی از نسخه سریانی فراهم آمده است. نسخه به درخواست خواجه امیر بن سهم الدوله بن شیرانه تغلیسی و به دست شمعون بن یوسف بن ابراهیم التبریزی در گفّه کتابت شده و کاتب کتابت نسخه را در نهم تموز (جولای) ۱۳۴۱م. مطابق با محرم ۷۴۲ق. به پایان رسانده است. این همان نسخه‌ای است که با ترجمه‌ای لاتین از توماس گریوز^۸ در انجیل

چندزبانۀ^۹ والتون چاپ شده است... و با مقدمه‌ای برای خواندن اناجیل و مطالعه زندگی و مرگ مسیح آغاز می‌شود (Ethe & Hon, 1889, 1: 1053-1054).

طبق این معرفی، این نسخه به دست شخص دیگری غیر از مترجم کتابت شده و از روی انجامة، نه تاریخ ترجمه بلکه تاریخ کتابت آن به دست می‌آید و نمی‌توان مطمئن شد که این ترجمه پیش یا پس از ترجمه محفوظ در کتابخانه فاتح نوشته شده است. نسخه بادلیان در اختیار نگارنده نبود، اما این نسخه در مجموعه والتون (Walton, 1657) چاپ شده است. همچنین دست‌نوشتی که ظاهراً از روی همین نسخه چاپی کتابت شده در کلیسای پاتریارک نشین ارتدکس یونانی اورشلیم به نشانی Arabic 6 مورخ ۱۷۹۱ م. [۱۲۰۵ ق] محفوظ است.^{۱۰} نسخه اخیر و متن چاپی یادشده مقدمه مترجم را ندارد، اما عکس یک برگ از مقدمه نسخه بادلیان (گ ۱۷ پ) در کتاب انجیل هم‌پیوند (درباره این متن و مؤلف آن: نک. بخش ۵-۳). چاپ شده است (تبریزی ارمنی، ۲۰۱۸: ۴۷). مترجم در آنجا نام خویش را به صورت یوحنا بن القس یوسف الیعقوبی ذکر کرده است (نک. ۵-۴) و از آن معلوم می‌شود که او مقدمه را در شهر قلیس نوشته و به زبان‌های سریانی و عربی تسلط داشته است (دیاتسارون، ۱۳۳۶: ۳-۴).

همچنین برای آنکه ارتباط این دو ترجمه یوحنا بیشتر نشان داده شود، تعداد اندکی از لغات مشترک این دو ترجمه ذکر می‌شود.^{۱۱} بیشتر این لغات در دیاتسارون فارسی هم دیده می‌شود.

آکندن (به معنی دفن کردن: ۷۱ ر، ۱۱۰ ر، ۱۶۵ ر و...)، ابرک (۵۳ ر، ۸۵ ر، ۱۸۰ ر)، بخنوه (۱۲۷ ر)، تلخناک (۵۱ ر، ۱۳۸ ر)، تلو (۱۱ پ، ۲۲ پ، ۶۰ پ، ۸۴ ر، ۱۰۰ پ و...)، تندیدن (۱۰۹ پ)، چپله زدن (۸۳ ر)، چوب ایمد (۱۱۰ ر)، خانگیان (۱۷ پ)، خسرک (۱۸ ر، ۱۱۸ ر)، خوبانیدن (۵۹ ر، ۶۳ ر، ۷۸ ر)، خوش شدن، خوش کردن (به معنی شفا یافتن و شفا دادن: ۱۳ ر، ۱۵ پ، ۵۶ پ، ۶۲ پ، ۷۱ ر و...)، دو گروهه ریسمان (۷۸ ر، ۱۳۳ پ)، دول‌بند (۱۶۶ ر، ۱۸۰ پ، ۱۸۱ ر)، ده‌ار (۱۴ پ، ۹۵ ر، ۱۰۵ پ)، دیوک (۱۸ ر)، رواه (۸۰ پ، ۸۱ ر)، ریهیده (۱۵ پ، ۹۸ ر)، زخمناک (۷۶ پ، ۱۳۲ ر)، زوباشی (۵۲ پ، ۵۵ ر، ۸۳ پ)، شستگاه (۳۸ ر، ۷۶ ر، ۱۵۰ پ و...)، شیر مزیدن: (۱۱۴ ر)، کله سر (۵۲ ر، ۱۷۹ ر و...)، کماسی (۶۴ ر، ۸۶ ر)، گنگل کردن (۱۳۹ ر)، گوشتمند (۷۹ پ، ۱۵۹ ر، ۱۷۵ ر و...)، نبادا (۱۵ پ، ۱۶ ر، ۱۵۱ ر) و...

با مقایسه بخش‌هایی از دو ترجمه این نتیجه به دست می‌آید که دست کم در این بخش‌ها از نظر محتوا تفاوتی بین دو ترجمه دیده نمی‌شود، اما از نظر لفظی تفاوت‌هایی هست و تنها شباهت بین آن‌ها وجود واژه‌های مشترک است. اگر فرض کنیم که یوحنا بن یوسف مترجم دیاتسارون بوده است، در مقایسه این دو ترجمه با دیاتسارون به این نتیجه می‌رسیم که او متن دیاتسارون را عیناً از بخش‌های موردنظر ترجمه‌های خود نقل نکرده است، بلکه - جدای از اشتراکات لغوی بسیار و پاره‌ای اشتراکات دستوری - تنها گاهی به ترجمه‌ها یا یکی از ترجمه‌ها نزدیک شده است. به همین دلیل با این مقایسه‌ها نمی‌توان نتیجه گرفت که دیاتسارون بر مبنای کدام ترجمه نوشته شده است (در بخش ۵-۳، بیشتر به این مسئله پرداخته شده است)، بلکه می‌توان احتمالات دیگری مطرح کرد؛ یکی آنکه شاید یوحنا بدون رجوع مکرر به ترجمه‌ها و بی مسووده‌ای اناجیل را آمیخته و ترجمه کرده و در نتیجه تنها از تعبیّرات و واژه‌های محفوظ در گنجینه واژگانی خود بهره برده است؛ همچنان‌که برادر او نیز به همین صورت تورات را ترجمه کرده است. دیگر اینکه چه‌بسا او یک دیاتسارون در اختیار داشته و آن را ترجمه یا حتی در مواردی تغییر داده است. پاسخ به این احتمالات به خصوص احتمال اخیر البته نیازمند مطالعات و بررسی‌های بیشتر است.

۵-۳. بحثی در تاریخ نگارش دیاتسارون فارسی

در مقدمه دیاتسارون فارسی، نویسنده اشاره کرده است که «پیش از این چهار انجیل نبشتم به زبان پارسی و بعضی از تفسیر او» (نسخه فلورانس ۱، برگ ۱۳؛ نقل از تبریزی ارمنی، ۲۰۱۸: ۱۵). منطقاً هم چنین به نظر می‌رسد که نخست انجیل چهارگانه ترجمه شده و براساس آن دیاتسارون حاصل آمده است. «شواهد نشان می‌دهد که گردآورنده دیاتسارون فارسی نخست ترجمه‌ای فارسی از متن سریانی انجیل (ربعه فراهم آورده و سپس با حذف موارد تکراری بقیه مطالب چهار انجیل را ماهرانه درهم آمیخته است)» (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۷: ۹).

بافرض اینکه یوحنا بن یوسف مترجم دیاتسارون بوده و باتوجه به اینکه دست‌کم دو ترجمه از انجیل از او شناسایی شده، می‌توان گفت که او احتمالاً بعد از یکی از این دو ترجمه دست به ترجمه دیاتسارون زده است. پیش‌تر صفری آق‌قلعه با قراینی نشان داده بود که نگارش دیاتسارون احتمالاً بین سال‌های پایانی سده هفتم تا سال‌های آغازین سده هشتم (به تخمین: ۶۹۴ - ۷۰۵ ق.) به‌انجام رسیده است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۸۹ الف: ۴۰). ازطرفی تاریخ ترجمه و کتابت نسخه فاتح ۷۲۵ ق. است، و اگر دیاتسارون فارسی بعد از این ترجمه تألیف شده باشد، سال تألیف آن باید بعد از ۷۲۵ ق. باشد که این حدس با استدلال صفری آق‌قلعه همخوانی ندارد، مگر آنکه بگوییم باتوجه به اینکه یوحنا ترجمه دیگری (کتابخانه بادلیان) داشته، بعد از آن ترجمه دست به ترجمه دیاتسارون زده و سپس ترجمه فاتح را در ۷۲۵ ق. ارائه کرده است. در نسخه کتابخانه بادلیان تاریخ ترجمه مشخص نیست، اما باتوجه به اینکه مقدمه ترجمه انجیل کتابخانه بادلیان با تغییرات بسیار جزئی و اندک در مقدمه نسخه‌های دیاتسارون فارسی آمده، بعید نیست که دیاتسارون فارسی بعد از این ترجمه یا براساس آن نوشته شده باشد. افزون‌براین، ترجمه محفوظ در بادلیان مانند دیاتسارون برای بخش‌های مختلف عنوان‌های دقیق دارد برخلاف ترجمه کتابخانه فاتح که به‌غیر از موارد اندک، بخش‌های مختلف آن تقریباً بدون عنوان دقیق و واضح است. درهرحال، آنچه درباره این ترجمه‌ها و متن دیاتسارون اهمیت دارد این است که تاریخ ۷۲۵ ق. و سایر گمان‌ها و قراین تاریخی هم‌سو با هم‌اند و تناقض یا فاصله و اختلاف شدیدی باهم ندارند که نتیجه بگیریم یک نفر نمی‌توانسته است این دو متن یعنی ترجمه انجیل و دیاتسارون را فراهم آورد.

۵-۴. انجیل هم‌پیوند و نویسنده آن

انجیل هم‌پیوند عنوان کتابی است که در سال ۲۰۱۸ در دانشگاه اوپسالا چاپ و نام نویسنده آن بر روی جلد یحیی بن عوض تبریزی ارمنی درج شده است. نکاتی که درباره این متن مطرح می‌شود به روشن‌تر شدن نکاتی درباره گردآورنده دیاتسارون فارسی کمک می‌کند.

انجیل هم‌پیوند تصحیح دیگری از همان متن دیاتسارون فارسی است، با این تفاوت که مصححان از نسخه اساس دیگری (نسخه کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران به شماره ۸۱۶۷۸۹، مورخ ۱۱۱۱ ق.) به خط خسرو ولد بهرام) که مقدمه مفصل، فهرست و تفاسیر کاملی دارد بهره برده‌اند و اختلافات آن با نسخه‌های دیگر از جمله نسخه ف ۱ (فلورانس به نشانی 399 bn da micro orientali)، یعنی نسخه مورد استفاده مسینا، را در پاورقی ذکر کرده‌اند. نسخه ف ۱ به‌جز فهرست بقیه این موارد را دارد ولی مسینا آن را تصحیح نکرده است (تبریزی ارمنی، ۲۰۱۸، مقدمه: ۲۷). مصححان در مقدمه دلایل خود برای ترجیح عنوان انجیل هم‌پیوند به عنوان دیاتسارون را توضیح داده‌اند (همان: ۲۵)، اما به این بحث پرداخته نمی‌شود زیرا موضوع اصلی این پژوهش نیست. آنچه اکنون مهم است اینکه طبق شباهت‌های موجود بین مقدمه ترجمه انجیل یوحنا بن یوسف (محفوظ در بادلیان) و مقدمه نسخه‌ای که نام یحیی بن عوض بر آن است، بتوان دریافت که مؤلف اصلی اثر کیست.

نسخه بادلیان ترجمه انجیلی است که به همت یوحنا بن یوسف انجام گرفته است، بنابراین متن آن دیاتسارون نیست. این نسخه که مصححان انجیل هم‌پیوند در تصحیح مقدمه متن مصحح خویش با علامت اختصاری «ب» از آن بهره برده‌اند به گواهی آن‌ها تنها در مقدمه با نسخه اساس و نسخه ف ۱

مشترک است، و نسخه اساس از حیث واژگان به نسخه بادلیان نزدیک‌تر و شبیه‌تر است تا به دو نسخه محفوظ در فلورانس (همان: ۱۰). همچنین در جای دیگری بیان کرده‌اند که نسخه کتابخانه بادلیان در مقدمه و در حوزه زبان و تعبیرات شباهت فراوانی به نسخه اساس و گاه دو نسخه فلورانس دارد (همان: ۲۷). برخی ویژگی‌های آوایی و واژگانی که مصححان بدان اشاره کرده‌اند (همان: ۱۸ تا ۲۴)، همان ویژگی‌های موجود در دو ترجمه اناجیل یوحنا بن یوسف است. یکسانی مقدمه دیاتسارون و مقدمه ترجمه اناجیل یوحنا (محفوظ در بادلیان) این نتیجه را در پی دارد که احتمالاً یوحنا از همان مقدمه‌ای که بر اناجیل نوشته بعدها برای اناجیل آمیخته خود یعنی دیاتسارون بهره برده است و تنها آن را به اقتضای نوع متن و شرایط وقت قدری تغییر داده است.

مصححان در بحث از نام نویسنده بیان کرده‌اند که در نسخه اساس، نویسنده در دو جا نام خود یعنی یحیی بن عوض تبریزی الارمنی را به تصریح ذکر کرده است. نسخه ۲ (فلورانس به شماره 399 bn da micro orientali) اساساً نه مقدمه و نه بخش تفسیرها را دارد، بنابراین نویسنده و کاتب در آن مبهم و ناشناخته است. اما در نسخه ۱ دو بار نام قس ابراهیم بن شماس عبدالله الحصنکیفی آمده است (همان: ۱۵). باتوجه به اینکه ابراهیم بن شماس نام کاتب اثر است نه مؤلف آن، می‌توان گفت از بین سه نسخه یادشده، فقط در نسخه اساس مصححان نام مؤلف ذکر شده است.

با مقایسه بخشی از مقدمه انجیل همپیوند با همان بخش از مقدمه ترجمه اناجیل کتابخانه بادلیان می‌توان شباهت این دو متن را دریافت. به عبارتی یحیی بن عوض عبارات را به همان صورت موجود در نسخه کهن ترجمه یوحنا نقل کرده و تنها نام خود را جایگزین نام مترجم اصلی کرده و ناگزیر برخی اطلاعات مربوط به او را تغییر داده است. همچنین اگرچه اطلاعی از تاریخ انتقال یحیی بن عوض به دست نیامد، دست کم بر اساس تاریخ کتابت دو نسخه می‌توان گفت نسخه بادلیان ۳۶۹ سال زودتر از نسخه کتابخانه ملی ایران (نسخه اساس انجیل همپیوند) کتابت شده و به تاریخ زندگی یوحنا بسیار نزدیک بوده است و بعید هم نیست که در اواخر حیات او کتابت شده باشد. بنابراین باتوجه به شباهت‌ها و اشتراکات متنی می‌توان گفت که یحیی بن عوض دست به انتقال زده و نام یوحنا را از مقدمه زدوده و نام خود را بدان افزوده است. توجه به این نمونه‌ها علاوه بر نشان دادن انتقال، تأکیدی دوباره بر اشتراک مقدمه ترجمه اناجیل و مقدمه دیاتسارون است؛ زیرا بعید می‌نماید که یحیی بن عوض مقدمه اثر منتحل خود را از مقدمه یک ترجمه اناجیل برداشته باشد و سپس آن را به رونوشتی از متنی دیگر یعنی دیاتسارون اضافه کرده باشد.

مقایسه انجیل همپیوند و دیاتسارون فارسی نشان می‌دهد که اختلافات این دو متن، در حد اختلافات رایج در نسخه‌های متعدد هر اثر مکتوب است. به دلیل آنکه مسیحا بخش تفسیرهای نسخه مورد استفاده خود را چاپ نکرده است، امکانی برای مقایسه آن با تفاسیر موجود در اثر یحیی بن عوض نیست، اما باتوجه به اشاره مصححان به برخی تغییرات و تکرارها به‌ویژه در قسمت تفسیرها شاید بتوان گفت این تغییرات - اگر از تحریر دیگری نبوده باشد - توسط یحیی بن عوض صورت گرفته است، همچنان که به گواهی مصححان، یحیی بن عوض اسامی را به صورت ارمنی ضبط کرده است، زیرا نسخه برای ارمنی زبان‌هایی نوشته شده که زبان سریانی نمی‌دانسته‌اند (همان: ۱۱).

اکنون بخش اندکی از مقدمه ترجمه اناجیل یوحنا با مقدمه انجیل همپیوند مقایسه می‌شود:

آغاز مقدمه ترجمه اناجیل یوحنا

این لفظ مقدمه‌ای است که پیش‌تر از انجیل خوانده شود جهت تقدّم معرفت که چه چیز پیش می‌آید و بر چه چیز قدوم می‌کند. هرکه این سخن بخواند از این شرح مختصر داند... قیمت انجیل معظّم و پاک را و گوش خود را بگشاید و از همه احوال عالم ضمیر خود را تهی دارد و به چشم عقل و معرفت

بنگرد و همت تمام پرداخته درپیش گیرد که چون بخواند بر راز خدا واقف شود و از آنجا فایده دوجهرانی حاصل کند (گ۵پ؛ نقل از تبریزی ارمی، ۲۰۱۸: ۴۶).

آغاز مقدمه انجیل هم‌پیوند

این لفظ مقدمه‌ای است که پیش‌تر از انجیل خوانده شود جهت تقدیم معرفت [و] دانایی به آنچه پیش می‌آید از فصول انجیل [و] معانی او [که] بر چه چیز قدم می‌کنند و هرکه این مقدمه بخواند بداند قیمت انجیل پاک معظم [و] از این شرح مختصر گوش خود بگشاید و ضمیر خود از همه احوال عالم تهی دارد و به چشم عقل و معرفت بنگرد و همت تمام پرداخته، پیش گیرد تا [چون] بخواند بر راز [خدا] واقف شود و بر سرایر او فایده دوجهرانی حاصل کند (همان: ۵۱-۵۲).

پایان مقدمه ترجمه انجیل یوحنا

فصل نهم، بتوان بر هر لفظی که در انجیل هست از کتاب‌های پیغامبران ده گواه آوردن، لیکن چون این مقدمه در شهر تفلیس نبشته شد و کتاب سریانی یا عربی که این بنده بدانند نبود از آن پیغامبران و هرچه در دل بود بعضی در حواشی انجیل اسناد تفسیر آوردم نه همه، زیرا عمر کوتا هست و علم درازست و روزگار تنگست آنچنانک ابقراط گفت روزگار موافق نبود.

فصل دهم، موجب نبشتن انجیل به زبان پارسی آن بود چون این بنده یوحنا بن القس یوسف الیعقوبی دید که همه خلق سوء معیشت و مکسب‌اند و منصب می‌جستند، زبان پارسی ایشان را در کار بود جهت معیشت دنیاوی؛ خود را به تعلیم شعرها و ناهموار و الفاظها و حکایت‌ها نادلیپذیر صرف می‌کردند که همه دروغ و تاریکی و ضلال بود و ایشان به همان مشغول و مغرور می‌بودند و انجیل و کتاب‌های راست را که زندگانی جاوید بود مهمل گذاشتند... (گ۱۷پ؛ نقل از تبریزی ارمی، ۲۰۱۸: ۴۷)

پایان مقدمه انجیل هم‌پیوند

فصل [نهم]، بتوان بر هر لفظی که در انجیل است ده گواه بر آن سخن از کتاب پیغامبران آوردن، اما جهت مشغولی [خلق] به احوال دنیوی [و] اشتغال ایشان از سود جهان و آخرت، هرچه مختصرتر است می‌خواهند، [پس] به این قرار اختصار شد تا خواننده [این رساله که بیش از انجیل بخواند و مستفید شود] ملول نشود.

فصل [دهم]، موجب نوشتن انجیل به زبان پارسی آن بود که چون این بنده ضعیف گناهکار عاجزترین یحیی بن عوض تبریزی الأرمنی دید که همه خلق [سوی معیشت و مکسب‌اند و] منصب دنیوی [می‌جستند] و زبان پارسی ایشان را در کار بود جهت احوال عالم و سود خود و فرزندان، [اوقات] خود [را] به تعلیم اشعار ناهموار [و] الفاظها و حکایت‌های نادلیپذیر [صرف می‌کردند] که در همه دروغ و تاریکی [و] ظلمات است [و ایشان بدان] مشغول و مغرور می‌بودند و انجیل [و کتاب‌های] راست که به زندگانی می‌برد ایشان مهمل داشتند... (همان: ۷۹)

در متن یحیی بن عوض، افزون‌بر تغییر اسم، اطلاعات مختص یوحنا نیز حذف گشته است. طبق فرض مقاله، برخی از اطلاعات یوحنا در مقدمه دیاتسارون به تناسب شرایط و زمان تغییر کرده است. برای مثال در مقدمه نسخه ف ۱ چنین آمده است:

«موجب نبشتن انجیل به زبان پارسی آن بود که این بنده ضعیف عاجز و حقیرترین جمله خلاق از حوادث روزگار و وقایع لیل و نهار از دارالملک تبریز

حماه الله من الافات به جانب خراسان و مازندران و هراة و طوس و نیشابور و آن دیار افتاد» (دیاتسرون، ۱۳۳۶: ۳). به جز این نمونه‌های اندک از تفاوت‌ها، باز شباهت‌هایی بین این دو مقدمه دیده می‌شود که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، قصد نویسنده برای درهم‌آمیختن اناجیل و توضیح روش اوست (نک. دیاتسرون، ۱۳۳۶: ۴؛ تبریزی ارمنی، ۲۰۱۸: ۸۰-۸۱).

در ادامه، برای روشن‌تر ساختن ارتباط ترجمه یوحنا بن یوسف (محفوظ در کتابخانه فاتح) با دیاتسارون فارسی واژه‌های مشترک آن‌ها فهرستوار ذکر می‌شود؛ بخش ۶ مقاله شامل لغاتی است که از میان متون چاپی موجود در پیکره فرهنگی، فقط در دیاتسارون فارسی و گاه به ندرت تنها در فرهنگ‌های لغت آمده است، و بخش ۱۶ لغات مشترکی است که در متون دیگر نیز شواهدی هرچند اندک دارد. این اشتراکات لغوی زمانی اهمیت بیشتری می‌یابد که ترجمه یوحنا با دیگر ترجمه‌های کهن اناجیل مقایسه شود؛ مقایسه‌ای که در بخش ۷ مقاله انجام شده است و تاحدی میزان اختلاف‌ها را نشان می‌دهد.

۶. لغات و تعبیرات مشترک ترجمه یوحنا بن یوسف با دیاتسارون فارسی

آشامیننده

(۸۴پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۹۴).^{۱۲}

آکندن/آگندن

به معنی دفن کردن: (۴۵پ، ۹۰ر، ۳۳۲پ و...): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۹۸، ۲۳۶، ۳۶۰ و...).

امانی / امانی‌ها

معادل اوعیه (۴۳پ، ۸۵ر) و اوانی (۴۷پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۵۴).

اوانی در ترجمه فارسی اناجیل (اربعه، همه‌جا امانی نوشته شده است؛ هرچند یک جا در ترجمه عربی اوانی است. مسینا احتمال داده است که در اصل اوانی باشد. در قانون ادب (تفلیسی، ۱۳۵۱، ج ۳: ۱۳۷۴) امانی به معنی ظرف و آوند آمده است (نقل از رواقی و میرشمسی، ۱۳۸۱: ۲۰)، اما در آنجا نیز مصحح توضیح داده که اوانی درست است (تفلیسی، ۱۳۵۱، ج ۳: ۱۳۷۴).

ایمذ جفت^{۱۳}

معادل سیف الفدان (۲۱۷ر)؛ در دو شاهد دیاتسارون به صورت «چوب ایمد» و «جفت ایمد» است (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۶۲، ۳۰۶).

بی‌دوختمان

معادل بلامخیطه (۳۵۷ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۵۴).

جشن نوگان

(۳۲۵پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۵۲).

خسرک

(۳۱پ، ۱۸۷ر، ۲۳۲پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۸۴، ۸۸، ۲۰۸).

خمانه

در عبارت‌های: خمانه است: تشبه (۵۹ر، ۱۱۶ر)، خُمانه باشد: یشبه (۲۰پ)، به خمانه صدیقان: بزى الصديقين (۲۶۰ر) و...؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۹۲).

تلفظ حرف نخست خمانه در یک جا به ضمّ است، در لغتنامه دهخدا (۱۳۷۷) به فتح خا و به معنی حریف و رقیب آمده و تنها شاهد آن از ترجمه دیاتسارون است. معنی یادشده ظاهراً از همین شاهد به‌دست آمده است.

دژمناک

(۱۴۱پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۳۲، ۱۹۴).

دولبند

معادل العمامه (۳۳۰پ، ۳۵۹پ) و شاش (۲۵۶ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۶۶).

دیپهکانی

معادل قریانی (۹۸پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۵۰).

سیلگاه

(۳۵۱ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۳۴).

شستگاه

(۱۰۴ر، ۱۸۰ر، ۲۹۹پ و ...)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۸۴).

ماکی

(۸۰ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۷۰).

نازیدن

معادل طَلَب (۱۹۵پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۸۶، ۳۰۴).

رضایی باغبیدی (۱۳۸۷: ۱۸) به «نازش کردن» در این معنی اشاره کرده است (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۵۰).

ناگهین

(۱۵۴پ، ۲۱۴پ، ۲۶۵پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۸).

نره گاو ان

(۲۸۸پ)؛ (عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۴۶، ۲۶۰).

نکوهیدن دادن^{۱۴}

(۳۴۶پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۶۸).

وقت شب هنگام^{۱۵}

(۱۰۲ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۲۶).

همگینان

(۱۰۴ر، ۲۶۲ر، ۳۰۷پ و...؛) (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۹۲).

۶-۱. لغات و تعبیرات مشترک ترجمه یوحنا بن یوسف با دیاتسارون فارسی و متون دیگر^{۱۶}

باسقاقان

(۳۰ر، ۱۵۲پ، ۲۶۴ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۴۲، ۳۴۴).

برمجیدن

(۲۸۱ر، ۳۶۱ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۷۰).

به مزد گرفتن

(۶۴ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۲۶).

تلخ دانه

معادل الزیوان^{۱۷} (۴۱پ، ۴۲ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۱۶، ۲۱۸).

تلخناک

(۲۷۳پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۴۲).

تلو

معادل الشوک (۲۰ر، ۱۶۲پ، ۲۰۴پ و...؛) (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۸۰، ۳۵۰ و...).

تندییدن^{۱۸}

(۲۷۳پ، ۳۰۷پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۹۶، ۳۵۶ و...).

خانگیان

(۲۱۷ر، ۱۱۰و...): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۰۸۲۰۶).

خایه کنده

(۶۱پ): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۱۲).

خوبانندن

در عبارت‌های: که او را خوبانندن: لئلا یزحمونه (۱۱۱پ)، تا آنکه که دشمنانت زیر پای تو خوبانیده کنم: حتی جعل اعداک تحت موطا قدمیک (۱۵۰پ): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۵۲).

خوش شدن / کردن

به معنی شفا یافتن / دادن (۹پ، ۱۱۹ر، ۳۱۲و...): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۸۸، ۱۶۴).

دوانزده

(۳۲ر، ۱۲۰پ، ۳۰۹و...): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۰، ۵۶، ۲۰۲و...).

دو گروهه ریسمان

معادل النصلتین (۲۶۲پ، ۲۶۳ر): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۷۰).

دول

(۲۹۵ر): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۵۸).

دهار

معادل کهف (۱۱۸ر) و شقیف (۱۸۶ر، ۲۰۷پ): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۸۶، ۱۹۴).

زخمناک

(۲۵۹پ): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۲۴، ۲۵۶).

سایگاه

(۸پ، ۱۳۳ر): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۳۴، ۳۰۲).

سایوان

(۲۱۴ر، ۳۱۰ر): (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۰۸).

سودخوران

(۱۰۹ر، ۱۰۹پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۵۲، ۱۱۶، ۲۹۶ و ...).

کله سر

(۹۹ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۵۰).

کلی^{۱۹}

معادل جذام (۱۸۹پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۵۰).

کماسی

معادل قلیله (۱۲۱ر، ۱۶۶پ) و قلة (۱۳۷ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۱۹۲، ۲۷۲ و ...).

گرینده

(۱۶۶پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۴۲).

گشت(ی) زدن:

(۱۹۲پ، ۲۸۶ر، ۳۰۵ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۴۴).

مقتنا

(۱۴۱پ)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۷۲، ۳۰۲).

ورواره

(۲۶۷ر)؛ (نک. عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۱۰).

۷. مقایسه لغوی ترجمه/انجیل یوحنا بن یوسف با چند ترجمه کهن

مطالعه ترجمه‌های کهن دیگری از انجیل نشان می‌دهد که بسیاری از واژه‌های کم‌کاربرد ترجمه‌های یوحنا در هیچ‌یک از ترجمه‌های دیگر نیست؛ برای نشان دادن این امر، در اینجا تنها تعداد اندکی از این معادل‌های متفاوت ذکر می‌شود. با بررسی یازده نسخه این نتیجه به‌دست آمد که برخی از آن‌ها دست‌نویس‌های متفاوت از یک ترجمه‌اند^{۲۰} که به قدیمی‌ترین آن‌ها ارجاع داده شد. یک نسخه نیز رونوشتی از نسخه چاپی ترجمه کتابخانه بادلیان است که پیش‌تر بدان پرداخته شد. بنابراین با حذف نسخه‌های یادشده، هفت نسخه باقی ماند که به‌ترتیب تاریخی و با نشانه اختصاری حروف ابجد فهرست می‌شود و در مقایسه لغوی ترجمه‌ها، برای ارجاع از همین حروف ابجد استفاده می‌گردد.

۱: نسخه کتابخانه رسالتی واتیکان به نشانی Vat. Pers. 4: ترجمه فارسی انجیل متی در سال ۷۱۲ق. و به خط مسعودین ابرهیم است.

ب: نسخه کتابخانه رسالتی واتیکان به نشانی Borg. pers. 19: ترجمه فارسی انجیل اربعه که در سال ۷۳۸ق. توسط امین‌الدین بن قتلغبک

المعروف و ضیاء الدین خواجه بن المرحوم مولانا نورالدین معروف بکلمحی الافرنجی کتابت شده است.

ج: نسخه کتابخانه دانشگاه لیدن به نشانی Or. 675: ترجمه فارسی اناجیل اربعه که در سال ۸۶۹ق. به خط بفرج بن سمن الدین بن ابوالعلا التصرانی تبریزی در شهر پیرا نوشته شده است.

* نسخه کتابخانه رسالتی واتیکان به نشانی Barb. or. 89: دست نویس دیگری از متن نسخه «ا» که در سال ۱۶۰۱م. به دست توما جان ارمنی در شهر رومه کتابت شده است.

د: نسخه کتابخانه ملی فرانسه به نشانی Persan 4: ترجمه فارسی اناجیل اربعه و موزخ ۱۰۴۱ق. است.

ه: نسخه کتابخانه ملی فرانسه به نشانی Suppl. Persan 6: ترجمه فارسی اناجیل اربعه که احتمالاً در حدود سده ۱۱ق. کتابت شده است.

و: نسخه کتابخانه ملی فرانسه به نشانی Suppl. Persan 5: ترجمه فارسی اناجیل اربعه و موزخ ۱۷۵۶م. است.

* نسخه کتابخانه ملی فرانسه به نشانی Persan 2: ترجمه فارسی اناجیل اربعه که احتمالاً در حدود سده ۱۲ق. کتابت شده است، و همان متن نسخه «ب» است.

ز: نسخه کتابخانه ملی اتریش به نشانی Cod. A. F. 85: مجموعه ای موزخ ۱۲۰۵ق. که بخش نخست آن ترجمه زبور و بخش دوم آن ترجمه فارسی اناجیل است.

* نسخه کتابخانه ملی فرانسه به نشانی Suppl. Persan 8: ترجمه فارسی انجیل متی و همان متن نسخه «ا» است. نسخه بی تاریخ اما ظاهراً جدید است.

آزادنامه: کتاب الطلاق (۱۳ر)، **طلاق نامه:** کتاب الطلاق (۶۱ر)

کتاب مهر (ا: ۱۰ر)؛ مهر (ب: ۶پ)؛ طلاق (ج: ۶پ)؛ خط جدای [جدایی] (ج: ۴۶ر)؛ کاغذ طلاق (د: ۱۹ر، ۴۱پ؛ و: ۳۹پ، ۸۷ر؛ ز: ۱۲۶ر)؛ طلاق نامه (ه: ۸پ، ۳۸پ)؛ خط طلاق (و: ۹ر)

آگندن (به معنی دفن کردن: ۴۵پ، ۹۰ر، ۲۱۶پ، ۳۳۲پ و...)

دفن کردن (ا: ۱۷پ، ۶۵پ؛ ب: ۴۰ر، ۱۲۷ر، ۲۳۸ر؛ ه: ۱۵ر، ۱۲۶ر؛ و: ۲۰۱پ، ۲۱۸پ)؛ به گور کردن (ا: ۱۷پ؛ ب: ۱۳۴پ)؛ در گور نهادن (ا: ۷۶پ؛ ب: ۸۳پ، ۸۷ر، ۱۳۴پ؛ ج: ۵۴پ، ۷۱ر، ۸۹پ؛ د: ۴۹پ، ۸۵پ؛ و: ۱۶۷ر؛ ز: ۱۳۹ر، ۱۶۱پ)؛ در گورستان نهادن (ب: ۱۷۴ر؛ د: ۸۵پ)؛ در خاک سپاردن (ب: ۷ر)؛ به گور نهادن (ب: ۷پ؛ ج: ۷۱ر؛ د: ۷۶پ)

ابرک: اسفنج (۱۰۰ر، ۱۶۴ر، ۳۵۷پ)

قدح (ا: ۷۶ر)؛ اسفنج (ب: ۸۶پ؛ د: ۳۰ر، ۴۹پ، ۱۰۹ر؛ و: ۶۲پ، ۱۰۲ر، ۲۱۷پ؛ ز: ۱۶۱پ)؛ ابر (ج: ۱۱۶پ)؛ اسفنج (ه: ۶۰پ، ۹۷پ، ۲۰۱ر)؛ اسبنج^{۲۱} (ز: ۱۳۹ر)

خواب (۱: ۴ پ؛ ب: ۱ پ؛ ج: ۲ ر؛ د: ۲ ر؛ هـ: ۲ ر؛ و: ۲ پ؛ ز: ۱۰۶ ر)

نادوخته (ب: ۲۳۷ ر؛ د: ۱۰۹ ر؛ و: ۲۱۷ پ)؛ بی‌دوختمان (ج: ۱۱۶ پ)؛ دوخته نبود (ه: ۱۹۹ پ)

قرعہ (ا: ۷۵ ر؛ ب: ۲۳۷ ر؛ ج: ۳۴ پ؛ د: ۸۵ ر؛ ۱۰۹ ر؛ هـ: ۵۹ پ؛ و: ۱۵۷ پ؛ ز: ۱۰۱ پ؛ ۱۳۸ پ؛ ۱۶۱ پ)

حسک (ا: ۱۴ پ: ز: ۱۱۲ ر): خار (ا: ۳۰ پ: ۳۱ پ: ۷۴ پ: ب: ۲۰ ر، ۵۶ پ، ۸۲ ر، ۱۱۹ پ، ۲۳۵ ر...و: ج: ۹ پ، ۳۲ پ، ۵۳ پ، ۶۵ ر...و: د: ۶ پ، ۳۴ پ، ۴۹ ر، ۱۰۸ ر...و: هـ: ۱۲ پ، ۵۹ پ، ۹۶ پ، ۱۹۹ پ...و: و: ۱۳ ر، ۲۶ ر، ۶۱ پ، ۱۰۱ ر...و: ز: ۱۱۸ پ، ۱۱۲ ر، ۱۴۷ ر، ۱۷۱ ر): خسک (د: ۶ پ، ۶۱ ر: هـ: ۱۲ پ، ۱۱۵ ر: ز: ۱۷۱ ر): خشک (و: ۱۳ ر، ۱۲۱ ر)

لفافه (ب: ۱۷۴ر): لفافه‌ها (ج: ۱۰۷ر): عمامه (ب: ۲۱۵پ: د: ۱۰۱ر، ۱۰۹پ: و: ۲۰۰ر، ۲۱۹ر: ز: ۱۹۵ر): دستار (ه: ۲۰۲ر)

جاه (= چاه) (ا: ۲۷، پ: ۳۷؛ ج: ۱۸ ر؛ ز: ۱۲۱، پ: ۱۷؛ ر: ۱؛ نفل (ج: ۱۴، پ: ۱۵؛ چاه (د: ۱۵، پ: ۳۱؛ و: ۲۳، پ: ۳۱؛ گودی (د: ۱۱، پ: ۱۱؛ گو (ه: ۲۲، پ: ۲۲)

هرکی درین ره نرود دَرّه و دوله‌ست رهش / من که در این شاه‌رهم بر ره هموارم ازو (مولوی، ۲۵۳۵، ج ۵: ۱۹)

سرکا: خل (۱۰۰، ۱۶۴، ۳۵۷ پ و...)

سرکہ (ا: ۷۶ ر: ب: ۱۷۲ پ: ج: ۱۱۶ پ: د: ۳۰ ر: ۴۹ پ: ۱۰۹ ر: ھ: ۶۰ پ: ۹۷ پ: ۲۰۱ ر: و: ۶۲ پ: ۱۰۲ ر: ۱۱۷ پ: ز: ۳۹ ر: ۱۶۱ پ: خم
(ب: ۸۶)

خوشه (ا: ۲۶ پ: ب: ۱۱۱ ر: ج: ۳۸ پ: د: ۱۱ ر: ۳۵، ۵۹ پ: هـ: ۶۹ ر: و: ۷۳ ر: ز: ۱۱۷ ر: ۱۱۹ ر: ۱۴۷ پ): خوشه‌ها (ب: ۵۳ پ: ۵۴ ر: ج: ۱۴

ر؛ هـ: ۲۲، ر؛ ۶۶؛ و: ۲۲، پ؛ ۶۹؛ ز: ۱۴۲ (پ)

ویوک: الکته (۳۱، پ؛ ۲۳۲)

عروس (ا: ۲۳؛ ب: ۱۰؛ ج: ۱۳؛ هـ: ۱۳۵؛ و: ۲۰، پ؛ ۱۴۱؛ ز: ۱۱۶؛ زن پسر (د: ۱۰؛ ر)

۸. نتیجه

فردی مسیحی به نام یوحنا بن القس یوسف بن شمعون الیعقوبی المیافارقینی دست کم دو بار اناجیل (ربعه را از سریانی به فارسی ترجمه کرده است. او در این دو ترجمه فارسی که دو تحریر جداگانه‌اند و تنها اشتراکات لغوی و زبانی با هم دارند، نام خود را ذکر کرده است. یکی از این ترجمه‌ها که در کتابخانه بادلیان محفوظ است، مقدمه نسبتاً مفصّلی با ذکر نام مترجم دارد که همین مقدمه در ابتدای نسخه‌های دیاتسارون فارسی با تغییرات جزئی آن هم به تناسب متن دیاتسارون و زمان تألیف آن آمده است، ولی در مقدمه نسخه‌ای نام مترجم حذف شده و در نسخه‌ای دیگر شخصی به نام یحیی بن عوض نام خود را به جای نام پدیدآورنده اصلی افزوده است.

شبهات‌های این سه متن این فرضیه را در پی دارد که مترجم هر سه یک نفر بوده و گردآوری دیاتسارون احتمالاً بعد از یکی از ترجمه‌ها بوده است، اما اثبات نهایی این فرضیه در گرو شناخت منابع بیشتر در آینده است. قرائنی که در ادامه مطرح می‌شود اگرچه هریک به تنهایی برای اثبات این امر کافی نیست، در کنار هم می‌تواند آن را تقویت کند. توضیح اینکه این دو ترجمه اناجیل افزون بر اشتراکات محتوایی، مشابهت‌های زبانی به خصوص لغوی بسیاری با ترجمه دیاتسارون دارند؛ شمار قابل توجهی از لغات هر سه متن واژه‌ها و اصطلاحات خاص است که در متون دیگر حتی در ترجمه‌های کهن موجود از اناجیل به کار نرفته است. علاوه بر واژه‌های نادر و خاص، این سه متن دارای ابدال‌ها، قلب‌ها، مصادر جعلی، واژه‌های ترکی مغولی و حتی برخی سهوهای لغوی مشترک هستند. مورد دیگر مقدمه مشترک ترجمه کتابخانه بادلیان و دیاتسارون است که اگرچه احتمال بهره‌گیری مترجم دیگری از آن در دیاتسارون منتفی نیست، این احتمال همچنان قوی است که مترجم از مقدمه ترجمه پیشین خود برای دیاتسارون هم بهره برده، آن‌گاه متناسب با موقعیت و شرایط آن را تغییر داده است، از جمله اشاره کرده که از تبریز به سمت شرق ایران سفر کرده است. نکته قابل توجه اینکه مترجم در ترجمه کتابخانه فاتح هم به حضور خود در شهر تبریز اشاره کرده و در هر دو متن از تبریز با دعای «حمایه الله...» یاد شده است. همچنین قرائن تاریخی موجود هم‌زمانی مترجم اناجیل و مترجم دیاتسارون را نقض نمی‌کند؛ طبق پژوهش‌های پیشین، ترجمه دیاتسارون در پایان سده هفتم یا آغاز سده هشتم صورت گرفته و نسخه کتابخانه فاتح به خط مترجم در پایان ربع اول قرن هشتم نوشته شده است. از تاریخ ترجمه کتابخانه بادلیان اطلاعی در دست نیست اما طبق فرضیه مقاله، احتمالاً همان نسخه‌ای بوده که مترجم پس از تحریر آن به ترجمه دیاتسارون پرداخته است و این نکته را نیز نباید از نظر دور داشت که مترجم دیاتسارون صراحتاً گفته که پیش‌تر چهار انجیل را به فارسی ترجمه کرده است. قرینه دیگر اینکه نام یوحنا در جدولی در حاشیه نسخه دیاتسارون ذکر شده است، که هرچند نشانه‌ای چندان قوی نیست، نمی‌توان آن را به‌طور کلی نادیده گرفت. بنابراین اگر هم نتوان به قطع گفت که یوحنا بن یوسف مترجم ناشناخته دیاتسارون است، دست کم می‌توان آن را فرضیه‌ای نسبتاً قوی دانست تا زمانی که منابعی در آینده آن را تأیید یا رد کند.

پی‌نوشت

۱. «اصطلاحاً به کشیشان مبلغ مسیحیت در کشورهای اسلامی به ویژه ایران و هند «پادری» یا «فادری» می‌گفتند و رواج این اصطلاح و ذکر آن در کتب تاریخی از زمان صفویه قطعی است» (امین و ثبوت، ۱۳۷۹، ج ۵: ۳۴۳).
۲. ضبط این نام مطابق با ضبط مؤلف در مرآت القندس است.

۳. در ابتدای متن ۱۶۱۲ است (Xavier, 1639: 12).
۴. برای جلوگیری از مبسوط شدن گفتار، تنها به ذکر برخی از این لغات اکتفا شد و برخی ویژگی‌های دستوری، لغوی و رسم‌الخطی نسخه کتابخانه فاتح در ویرایش نهایی حذف گردید.
۵. جز در مقاله رضایی باغبیدی که به نسخه بادلیان اشاره شده است.
۶. این نسخه‌ها عبارت‌اند از: کاخ‌موزه توفقای به شماره A 3519، کتابخانه عاطف افندی به شماره ۴، کتابخانه عاطف افندی به شماره ۷، کتابخانه محمد عاصم بک به شماره 1-M، کتابخانه ایالتی بابرین در مونیخ به نشانی Arab.234، کتابخانه دولتی برلین به نشانی Diez A oct. 162، کتابخانه دولتی برلین به نشانی Wetzstein I 184، کتابخانه دانشگاه لیدن به نشانی Or. 56، کتابخانه دانشگاه لیدن به نشانی Or. 1571، کتابخانه ملی اتریش به نشانی Cod. A. F. 97، موزه هنر والترز به نشانی W.592.
۷. «بین کشیش فارسی و قسّیس عربی تفاوتی نیست، اما ظاهراً خاقانی در هیئت عربی این کلمه قدرت و وزن بیشتری می‌گذارد» (مینورسکی، ۱۳۳۲: ۱۶۳).

8. Thomas Greaves

9. Polyglot

۱۰. پیش از رجوع به منبع چاپی از همین نسخه استفاده شده بود، بنابراین در ذکر لغات مشترک آن با ترجمه انجیل کتابخانه فاتح، ارجاعات به همین نسخه خطی خواهد بود.
۱۱. نگارنده هنگام خواندن نسخه محفوظ در کلیسای پاتریارک‌نشین ارتدکس یونانی اورشلیم بی‌خبر از نام مترجم آن تنها به دلیل اشتراکات لغوی فراوان آن با ترجمه انجیل کتابخانه فاتح می‌پنداشت که این دو ترجمه به احتمال زیاد ارتباطی با هم دارند و چه بسا هر دو توسط یوحنا بن یوسف انجام گرفته‌اند؛ به‌ویژه آنکه بسیاری از این لغات در هیچ‌یک از ترجمه‌های کهن انجیل بررسی شده موجود نبودند. بررسی‌های بعدی البته این ظن را به یقین تبدیل کرد.
۱۲. برای جلوگیری از طولانی شدن گفتار، تنها به ذکر مختصر برخی از این واژه‌ها اکتفا شد. پرازنر نخست ارجاع به شماره برگ نسخه کتابخانه فاتح است، پرازنر دوم ارجاع به صفحه دیاتسارون است.
۱۳. به شکل ایمد و ایمد تنها در فرهنگ‌های لغت هست: (میدانی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۶۳)؛ (کردی نیشابوری، ۲۵۳۵: ۱۱۴)؛ (ترجمه فارسی/الابانه، ۱۳۷۹: ۶).
۱۴. توجه به همکرد.
۱۵. توجه به ترکیب.
۱۶. از ذکر شواهد اندک موجود در دیگر متون خودداری شد.
۱۷. افشار کلمه زوان را از واژه‌های مهجور عربی می‌داند که مترجم دیاتسارون آن را به کار برده است و سپس افزوده که در نسخه چاپی به غلط زیوان است (افشار، ۱۳۳۰: ۵۰۷). باتوجه به اینکه اکنون ترجمه‌ای از گردآورنده دیاتسارون موجود است می‌توان گفت که ضبط این نام نزد مترجم چنین بوده است.
۱۸. و نیز مصادر جعلی برازیدن: (نسخه: ۲۱۷، ۳۲۰ و...); (عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۳۴، ۳۲۶ و...) و شکبیدن: (نسخه: ۳۰، ۵۹پ); (عزالدین یوحنا، ۱۳۸۸: ۲۷۴).
۱۹. الجذام: کلی (کردی نیشابوری، ۱۳۹۸: ۸۵).
۲۰. این دست نسخه‌ها با علامت ستاره در فهرست مشخص شده است.
۲۱. نسخه: اسبج

منابع

- افشار، ایرج (۱۳۳۰) «ترجمه هفتصدساله انجیل‌های چهارگانه»، یغما، س ۴، ش ۴۵، ص ۵۰۱ تا ۵۰۸.
- امین، سید حسن و اکبر ثبوت (۱۳۷۹) «پادری»، در: دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حدّاد عادل، ج ۵، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ص ۳۴۳ تا ۳۴۶.
- انوری، حسن (۱۳۸۰) فرهنگ بزرگ سخن، ۸ ج، تهران: سخن.
- بیغمی، مولانا شیخ حاجی محمد بن شیخ احمد بن مولا علی بن حاجی محمد (۱۳۴۱)، داراب‌نامه، ج ۲، تصحیح ذبیح‌الله صفا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پیکره گروه فرهنگ‌نویسی فرهنگستان زبان و ادب فارسی (فرهنگیار) به نشانی <https://fn.aplll.ir>
- تبریزی ارمنی، یحیی بن عوض (۲۰۱۸) انجیل هم‌پیوند (تحریری کهن از انجیل همراه با تفسیر)، به کوشش محمود حسن‌آبادی و روییک جهانی و کارینا جهانی، با مقدمه انگلیسی روبرت کرلین، اوپسالا: دانشگاه اوپسالا.

ترجمه فارسی الابانة، شرح السّامی فی الاسامی میدانی (۱۳۷۹) تصحیح علی اشرف صادقی، ضمیمه نامه فرهنگستان، ش ۱۰، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

تقلیسی، ابوالفضل حبیبش بن ابراهیم بن محمد (۱۳۵۱) قانون ادب، تصحیح غلامرضا طاهر، تهران: بنیاد فرهنگ ایران. دهخدا، علی اکبر و همکاران (۱۳۷۷) لغت نامه، چ دوم از دوره جدید، ۱۵ ج، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. دیانتسرون (۱۳۳۶) تهران: نور جهان.

ذاکری، مصطفی (۱۳۸۲) «چاپ تازه کتاب مقدس»، نشر دانش، س ۲۰، ش ۲، ص ۵۳ تا ۵۴. رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۸۷) «ویژگی های زبان شناختی دیانتسارون فارسی، متنی از سده هفتم هجری»، نشریه آینه میراث، س ۶، ش ۴۲، ص ۷ تا ۲۳.

رواقی، علی و مریم میرشمسی (۱۳۸۱) ذیل فرهنگ های فارسی، تهران: هرمس. ریاحی، محمدامین (۱۳۶۹) زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی، تهران: شرکت انتشاراتی پازنگ. زرّین کوب، عبدالحسین (۱۳۴۸) «ملاحظات انتقادی در باب تاریخ ایران کمبریج، مجلد پنجم»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، س ۱۷، ش ۱، ص ۱ تا ۵۴.

سیّار، پیروز (۱۳۹۴) «تاریخچه ترجمه های فارسی کتاب مقدس»، بخارا، س ۱۸، ش ۱۰۶، ص ۳۸۰ تا ۳۹۵. صفری آق قلع، علی (۱۳۸۹ الف) «بررسی: دیانتسارون فارسی اثر عزالدین یوحنا؟»، نشریه گزارش میراث، س ۴، ش ۳۸، ص ۳۸ تا ۴۲. صفری آق قلع، علی (۱۳۸۹ ب) «زبان فارسی در دربار اتابکان موصل»، نشریه گزارش میراث، س ۴، ش ۳۸، ص ۷ تا ۱۰. عزالدین یوحنا (۱۳۸۸) دیانتسارون فارسی، تصحیح و ترجمه ایتالیایی جوزپه مسینا، با دو گفتار از ایرج افشار و حسن رضایی باغبیدی، تهران: اساطیر. عمید، حسن (۱۳۶۹) فرهنگ فارسی عمید، ج ۱، تهران: امیرکبیر. قیومیان محمدی، فاطمه و محمدی فشارکی، محسن (۱۳۹۶) «بررسی همکرد «دان» در ساخت نویافتهای از فعل مرکب در کهن ترین ترجمه تورات»، جستارهای نوین ادبی، س ۵۰، ش ۳، ص ۱۱۷ تا ۱۳۸.

کردی نیشابوری، ادیب یعقوب (۲۵۳۵) [= ۱۳۵۵]، کتاب البلغه، تصحیح مجتبی مینوی و فیروز حریجی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. کردی نیشابوری، ادیب یعقوب (۱۳۹۸) ویژگی های لغوی و زبانی کهن ترین دستنویس فرهنگ البلغه المترجم، به کوشش مسعود قاسمی، ضمیمه گزارش میراث، شماره ۸۰-۸۱ (پیاپی ضمیمه: ۱۲) تهران: میراث مکتوب. مولوی، جلال الدین محمد (۲۵۳۵) [= ۱۳۵۵]، کلیات شمس یا دیوان کبیر، ج ۵ و ۷، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر. میدانی، ابوسعید سعید بن احمد (۱۳۸۲) الاسمی فی الاسماء، ج ۲، تصحیح جعفر علی امیری نجف آبادی، تهران: انتشارات اسوه. مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۳۲) «خاقانی و آندرو نیکوس کومنه نوس»، ترجمه عبدالحسین زرّین کوب، فرهنگ ایران زمین، ش ۱، ص ۱۱۱ تا ۱۷۲.

References

- Afshar, I. (1951). "The Seven-hundred-year Translation of the Four Gospels". *Yaghma*, 3 (45): 501-508. [In Persian].
- Amid, H. (1990). *The Amid Persian Dictionary*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Amin, H. & Sobout, A. (2000). "Padori". In G. A. Haddad-e Adel. (ed.). *Encyclopedia of the World of Islam* (Vol. 5). Tehran: Encyclopaedia Islamica Foundation: 343-346. [In Persian]
- Anvari, H. (2001). *The Sokhan Great Dictionary*. Tehran: Sokhan. [In Persian]

- Bighami, M. (1962). *Darabnameh* (Z. Safa, ed.). Tehran: Book Translation & Publication Agency. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. et al. (1998). *Loghatnameh*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Diatessaron. (1957). Tehran: Noor-e Jahan. [In Persian]
- Ethe, Hermann & Hon, M. A. (1889). *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library*, part 2. Oxford: Clarendon Press.***
- Ghaiyoomian-e Mohammadi, F. & Mohammadi-ye Fesharaki, M. (2017). “[Reviewing the Verb of “Daadan” in a Newly Found Composition of Compound Verbs in the Oldest Translation of Torah](#)”. *New literary studies*, 50 (3): 117-138. [In Persian]
- Jonannes, I. (2009). *Persian Diatessaron* (G. Messina, ed. with Two Persian Introductions by I. Afshar & H. Rezaee Bagh Bidi). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Kordi Neyshabouri, A. Y. (1976). *Kitab al-Bolgha* (M. Minovi & F. Harirchi, eds.). Tehran: Iran culture Foundation. [In Arabic & Persian]
- Kordi Neyshabouri, A. Y. (2019). “Lexical & Grammatical Characteristics of the Oldest Manuscript of the Dictionary al-Bulghat al-Mutarjam” (M. Qasemi, ed.). *Gozarash-e Miras*, supplement No. 12. Tehran: Miras-e Maktoob. [In Arabic & Persian]
- Maidani, A. S. (2003). *Al-Asama fi al-Asma’* (J.A. Amiri Najafabadi, ed.). Tehran: Osveh. [In Arabic & Persian]
- Minorsky, V. (1953). “Khaqani & Andronikos Komnenos” (A. Zarrinkoub, trans.). *Farhang-e Iran Zamin*, No. 1: 111-172. [In Persian]
- Molavi, J. M. (1976). *Divan-e Kabir* (B. Forouzanfar, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Ravaqi, A. & Mirshamsi, M. (2002). *The Appendix of Persian Dictionaries*. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Rezaee Bagh Bidi, H. (2008). “The Linguistic Characteristics of the *Persian Diatessaron*, a Seven-century Text”. *Ayene-ye Miras*, 6 (42): 7-23. [In Persian]
- Riyahi, M. (1990). *Persian Language and Literature in the Ottoman Empire*. Tehran: Pazhang. [In Persian]
- Safari Aq-Qaleh, A. (2010A). “Research: *The Persian Diatessaron*”. *Gozarash-e Miras*, 4 (38): 38-42. [In Persian]
- Safari Aq-Qaleh, A. (2010B). “Persian Language in the Court of Atabegs of Mousel”. *Gozarash-e Miras*, 4 (38): 7-10. [In Persian]
- Sayyar, P. (2015). “A Brief History of the Persian Translations of the Holy Bible”. *Bokhara*, 18 (106): 380-395. [In Persian]
- Tabrizi-ye Armani, Y. (2018). *A Unified Gospel in Persian (An Old Variant of the Gospels along with Exegetical Comments)* (M. Hasanabadi et al., eds.). Uppsala: Uppsala Universitet. [In Persian]
- Tiflisi, A. H (1972). *Qanoun-e Adab* (G. Taher, ed.). Tehran: Iran Culture Foundation. [In Arabic & Persian]
- “The Persian Translation of Al-Ibana: A commentary on Maidani’s Al-Sami fi al-Asami” (2000) (A. A. Sadeqi, ed.). *Name-ye Farhangestan*, Supplement No. 10. Tehran: The Academy of Persian language & Literature. [In Arabic & Persian]
- The Text Corpus of Lexicography (Farhangyar)*, The Academy of Persian Language & Literature (<http://search.dadegan.ir/>).
- Walton, B. (1657), *London Polyglot Bible*, v. 9-10. London.

- Xavier, P. Hieronymo, *Historia Christi Persice Conscripta, Simulque Multis Modis Contaminata; Historia S. Petri Persice Conscripta, Simulque Multis Modis Contaminata; Rudimenta Linguae Persica*, by Ludovicus De Dieu, Hieronymus Xavier and Iac. Tawusi, Lugduni Batavorum [Leiden]: Ex Officina Elseviriana [Elzevier], 1639. [24] 636 p; [4] 144 p; [8] 95p.
- Zakeri, M. (2003). "The New Edition of the Holy Bible". *Nashr-e Danesh*, 20 (2): 53-54. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. (1969). "Critical Considerations of the Cambridge History of Iran". *Journal of the Faculty of Literature and Humanities (University of Tehran)*, 17 (1): 1-54. [In Persian]